

Filosofia lui Kant și metafizica lui Leibniz

Introducere

În prima parte a studiului ne propunem să prezentăm teoria kantiană a timpului și teoria leibniziană a timpului. Capitolul 1 prezintă critica pe care o face Kant teoriei leibniziene a timpului, adevăratul punct de plecare al cercetării noastre, pentru a desprinde ideea fundamentală a acestei critici. Chiar dacă este adevărat că unele idei sunt prezente în substratul multor pasaje din lucrările teoretice kantiene, ne propunem să prezentăm principalele idei conținute în *Disertația* din 1770, în *Critica rațiunii pure* și în *Progresele metafizicii*.

Înainte de a analiza această critică în detaliu, în partea a doua a lucrării, vrem să prezentăm în capitolul 2 principalele idei ale lui Leibniz cu privire la natura, proprietățile și funcțiile timpului. De asemenea, în acest capitol vom prezenta o interpretare a teoriei leibniziene a timpului care ni se pare că reflectă mai bine litera și spiritul textelor lui Leibniz.

În următoarele două capitole vom prezenta teoria kantiană a timpului, începând cu primele sale lucrări, în capitolul 3, și continuând cu *Critica rațiunii pure*, în capitolul 4. Primele lucrări sunt destul de puțin studiate, sau cel puțin aceasta este impresia în comparație cu literatura dedicată scrierilor posterioare anului 1770. Acesta este motivul pentru care vom prezenta principalele idei cu privire la problema timpului din următoarele lucrări: *Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio* [Noua explicație a principiilor prime ale cunoașterii metafizice], *Eseu despre optimism, Einzig möglicher Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes* [Unicul temei posibil pentru o

demonstrație a existenței lui Dumnezeu], *Versuch den Begriff der negativen Größen in die Weltweisheit einzuführen* [Eseu pentru a introduce în filosofie conceptul de mărimi negative], *Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral* [Cercetare asupra evidenței principiilor teologiei și moralei], *Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik* [Visurile unui vizionar explicate prin visuri metafizice]. Pe această bază vom încerca să aruncăm o nouă lumină asupra locului și rolului tematicii timpului în perioada ce a precedat elaborarea *Criticii rațiunii pure*.

După prezentarea sumară a ideilor conținute în *Disertație* cu privire la timp și în corespondența cu Markus Herz, vom prezenta în capitolul 4 principalele caracteristici ale timpului, adică intuitivitatea, idealitatea și continuitatea, așa cum se reflectă în *Estetica transcendențială*, constituirea timpului, schematismul și modurile timpului, din *Analitica transcendențială*, precum și câteva idei ce se desprind din *Dialectica transcendențială*.

CAPITOLUL 1

Critica teoriei leibniziene a timpului

Timpul ocupă un loc central în construcția metafizicii kantiene, meditația asupra timpului fiind adesea considerată drept unul din punctele de plecare ale idealismului transcendențial. Nu este deci deloc uimitor să întâlnim în principalele lucrări kantiene o vigoasă critică a teoriilor concurente.

Chiar dacă relația sa cu Leibniz și Newton a fost sinuoasă, chiar dacă filosoful de la Königsberg a fost când leibnizian, când newtonian, el nu a încetat să critice teoria lui Leibniz și consecințele filosofice ale teoriei newtoniene. Faptul că Leibniz era, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cel mai celebru și mai studiat filosof din Germania, explică într-o mare măsură relația privilegiată cu autorul *Monadologiei*. Nu este deci surprinzător să vedem o critică vigoasă adusă lui Leibniz. Este însă surprinzătoare severitatea, adesea virulența acestei critici.

1. Realitatea obiectivă a timpului

Prima critică pe care o face Kant teoriei leibniziene a timpului se află în *Disertația* din 1770. În secțiunea a treia a lucrării, după prezentarea principalelor caracteristici ale timpului, se arată că timpul nu este nici substanță (cum este conceput în special de Newton), nici relație (cum este conceput de Leibniz). Timpul este o condiție subiectivă sub care este coordonată, ca sub o lege unitară, lumea sensibilă¹.

¹ *Dissertatio, Ak.*, II, 400.

Kant oferă o demonstrație numai pentru teoria lui Leibniz, căci în cazul lui Newton se mulțumește să afirme că teoria lui este absurdă. Definiția timpului ca o realitate obiectivă abstrasă din stările noastre interioare are ca o primă consecință că se contrazice logica, mai precis că se ajunge la o definiție circulară: dacă timpul este o relație de succesiune, atunci pentru a avea o succesiune, avem nevoie de timp. Suntem, așadar, în prezența unui paralogism: se introduce, fără să se spună, timpul în ceea ce se pretinde că este definiția timpului.

A doua consecință este că se exclude simultaneitatea, cea mai importantă consecință a noțiunii timpului, după Kant, căci simultaneitatea nu este o negație a succesiunii. Prin această negație, nu apare o altă relație. Simultaneitatea este legătura momentelor date de faptul că se produc în același moment².

Dacă ne-am reprezenta timpul printr-o linie dreaptă, orizontală, prelungită la infinit, pe această linie există momentele timpului într-o succesiune infinită. Dacă ne-am reprezenta, în schimb, simultaneitatea, atunci avem nevoie de o linie verticală pe care s-ar găsi evenimentele simultane. Prin aceste două linii, avem atât evenimentele succesive pe linia orizontală, cât și evenimentele simultane, pe linia verticală. Kant poate conchide că avem astfel întreaga lume fenomenală. Este evident că, după această caracterizare, lumea este ansamblul evenimentelor succesive și simultane³.

În fine, după a treia consecință, printr-o teorie a timpului real, certitudinea cu privire la reguli este abolită și astfel ajungem la necesitatea de a determina nu legile mișcării, ci timpul însuși.

2. *Determinare a lucrului în sine*

Critica cea mai puternică a teoriei leibniziene se află în *Critica rațiunii pure*, iar aici în *Estetica transcendențială*, în *Analitica transcendențială* și în *Dialectica transcendențială*, într-un cuvânt, în

² *Dissertatio, Ak.*, II, 401.

³ *Dissertatio, Ak.*, II, 401.

întreaga *Critică*. Această situație ne îndreptățește să afirmăm că avem de-a face cu o critică sistematică și bine dirijată, și în nici un caz conjuncturală sau întâmplătoare, după cum se mai afirmă uneori.

În *Estetica transcendențială*, Kant scrie următoarele: „Filosofia lui Leibniz și Wolff a indicat prin urmare tuturor cercetătorilor asupra naturii și originii cunoștințelor noastre un punct de vedere cu totul fals, considerând diferența dintre sensibilitate și intelect ca pur logică, pe când ea este vădit transcendențială, și nu privește numai forma clarității sau obscurității, ci originea și conținutul lor, astfel încât prin sensibilitate nu numai că noi cunoaștem confuz natura lucrurilor în sine, ci nu o cunoaștem deloc, și că de îndată ce facem abstracție de constituția noastră subiectivă, obiectul reprezentat, cu însușirile ce i le-a atribuit intuiția sensibilă, nu se găsește nicăieri, nici nu poate fi găsit, pentru că tocmai această constituție subiectivă determină forma acestui obiect ca fenomen”⁴.

Kant îi reproșează lui Leibniz că are o teorie neadecvată sau, mai mult, o teorie falsă, căci tratează sensibilitatea și intelectul ca fiind deosebite din punct de vedere logic, în vreme ce diferența lor este transcendențială.⁵ Chiar dacă nu se explică în acest loc ce este această diferență transcendențială (*transzendental unterschied*), este evident că trebuie să ne gândim la cunoașterea transcendențială. Așadar, teoria kantiană este transcendențială, în timp ce teoria leibniziană nu este, câtă vreme se preocupă de claritatea cunoașterii; adevărata cunoaștere trebuie să fie complet altceva. Ce este acest „altceva”? Găsim răspunsul în introducerea *Criticii rațiunii pure*, în care Kant ne spune că se ocupă nu cu obiectele cunoașterii, ci cu condițiile *a priori* ale cunoașterii, nu cu forma, clară sau obscură, distinctă sau confuză a cunoștințelor, ci cu ceea ce le face pe acestea posibile⁶.

O a doua idee ce se desprinde din acest fragment este că noi nu avem acces la cunoașterea lucrului în sine, ci numai la fenomen.

⁴ *CRP, Ak.*, III, 66-67; Editura Iri, p. 88.

⁵ A se vedea analiza lui E. van Biema, *L'espace et temps chez Leibniz et Kant*, Paris, Alcan, 1908, pp. 35-59.

⁶ *CRP, Ak.*, III, 43.

Reproșul este acum evident: Leibniz a pretins că lucrul în sine este cognoscibil.

După prezentarea principiului distincției tuturor obiectelor în general în fenomene și noumene, în capitolul III din *Analitica principiilor*, Kant aduce noi critici la adresa lui Leibniz în celebrul apendice *Despre amfibolia conceptelor reflecției* precum și în *Nota* care îi urmează. În *Amfibolie*, Kant pune în evidență confuzia care se face de obicei între o folosire empirică și o folosire transcendențială. Judecățile noastre sunt întemeiate pe legătura conceptelor sau pe legătura sau comparația reprezentărilor noastre⁷. Pentru a ști căreia facultăți (*Vermögen*) îi aparțin conceptele și reprezentările, Kant introduce noțiunea de *reflecție transcendențială*: acțiunea prin care se țin împreună comparația reprezentărilor cu facultatea de cunoaștere și prin care putem decide dacă acestea sunt comparate ca aparținând fie intelectului, fie sensibilității. Există astfel patru moduri de raporturi după care conceptele noastre se pot lega într-o stare de spirit (*Gemüt*), și anume: identitate și diversitate, acord și dezacord, interior și exterior, determinabil și determinație. Teoria leibniziană a timpului este criticată sub cel de-al patrulea raport, deoarece, consideră Kant, Leibniz a susținut că materia precede forma (sau cel puțin așa rezultă din teoria sa): „În conceptul intelectului pur, materia precede forma, și Leibniz a admis din această cauză mai întâi lucruri (monade) și apoi, interior, o facultate de reprezentare a acestor lucruri. Pentru a funda pe ea raportul lor extern și comerțul stărilor lor (anume ale reprezentărilor lor)”⁸.

Reproșul este evident: Leibniz are o falsă teorie a cunoașterii pentru că se bazează pe o falsă teorie a timpului (și, desigur, a spațiului). Timpul este posibil pentru Leibniz prin conexiunea determinațiilor substanțelor între ele ca principii și consecințe: timpul

⁷ „Judecata este reprezentarea unității conștiinței diferitelor reprezentări, sau reprezentarea relației dintre reprezentările care constituie o noțiune“ (*Logica generală*, I, II, par. 17, p. 156).

⁸ *CRP, Ak.*, III, 218-219; Editura Iri, p. 258.

nu este o condiție de posibilitate a cunoașterii fenomenelor și, prin asta, a fenomenelor, ci este un simplu raport între substanțe. Timpul nu este ceva ce precede și face posibil, ci este ceea ce succede din legătura substanțelor. Admițându-se mai întâi lucrul în sine, timpul apare ca o determinație a acestuia.

Timpul ca o formă a intuiției precede materia dată de senzații și o face posibilă. Materia, de exemplu, ar putea fi suprimată, în vreme ce timpul, ca o formă a intuiției noastre sensibile, nu poate fi suprimat. Întrucât Leibniz face ca timpul să preceadă materia, înseamnă că timpul este fie un lucru în sine, fie este o determinație a lucrului în sine – susținere (sau consecință) extrem de gravă în opinia lui Kant, după cum rezultă dintr-o notă la *Amfibolia conceptelor reflecției*. În al patrulea rând, „celebrul sistem al lui Leibniz despre timp și spațiu, în care el a intelectualizat aceste forme ale sensibilității, își are izvorul pur și simplu în aceeași iluzie a reflecției transcendente... Astfel, Leibniz a gândit spațiul ca o anumită ordine în comunitatea substanțelor și timpul ca o serie dinamică a stărilor lor... Spațiul și timpul erau astfel forma inteligibilă a legării lucrurilor în sine (a substanțelor și stărilor lor). Dar lucrurile erau substanțe inteligibile (*substantiae noumena*). Totuși, el voia să facă aceste concepte valabile pentru fenomene, fiindcă nu acorda sensibilității nici un mod propriu de intuiție, ci căuta în intelect orice reprezentare a obiectelor, chiar pe cea empirică, și nu lăsa simțurilor decât disprețuita funcție de a confunda și deforma reprezentările intelectului”⁹.

Este acum evident că filosoful din Königsberg crede că pentru Leibniz cunoașterea nu are două surse proprii și originale, adică sensibilitatea și intelectul, ci o singură sursă, și anume intelectul. În acest fel, Leibniz a realizat un sistem de cunoaștere intelectuală în care sensibilitatea nu are nici un rol, sau cel puțin nu are un rol atât de important ca rolul intelectului.

⁹ *CRP, Ak., III, 323-324; Editura Iri, pp. 262-263.*

Kant crede că, pentru Leibniz, lucrul în sine este un simplu subiect înzestrat cu o facultate de reprezentare, adică o monadă¹⁰, așa cum este cazul de regulă în condițiile unei cunoașteri intelectuale și astfel fără un conținut sensibil.

Chiar dacă, este adevărat, Kant nu oferă o demonstrație directă a tezei că timpul este pentru Leibniz o determinație a lucrului în sine, el reprezintă în schimb o consecință foarte gravă a teoriei leibniziene a timpului. Dacă considerăm timpul ca determinație a lucrului în sine, având deci o realitate absolută și nu o realitate empirică, atunci matematica nu este posibilă¹¹.

Kant prezintă în acest fragment două partide ale celor care susțin realitatea absolută a spațiului și timpului. În prima partidă se află cercetătorii matematicieni ai naturii (*matematischen Naturforscher*), adică cei care admit două non-existențe (*Undinge*) eterne și infinite ce subzistă prin ele însele și care nu există decât pentru a cuprinde în ele însele întregul real (*Wirklich*). Consecințele duc la deschiderea domeniului fenomenelor pentru judecățile matematice, dar intelectul are dificultăți atunci când iese din domeniul fenomenelor pentru a intra într-un alt domeniu.

În cea de-a doua partidă se găsesc cercetătorii metafizicieni ai naturii (*metaphysische Naturlehrer*), adică cei care consideră că spațiul și timpul sunt raporturi ale fenomenelor obținute prin abstracție din experiență, dar confuz reprezentate. Consecințele acestei teze sunt următoarele: reprezentările spațiului și timpului nu împiedică judecata despre obiecte prin raport cu intelectul, dar contestă certitudinea apodictică a matematicii, nu pot da seamă de posibilitatea cunoștințelor matematice *a priori*.

Acest fragment a fost interpretat în general în felul următor: prima partidă se referă la newtonieni, iar a doua, la leibnizieni. H. Cohen în *Comentariul* său scrie că remarcile generale din *Estetica*

¹⁰ *CRP, Ak.*, III, 218; Editura Iri, p. 258. Pentru o discuție mai detaliată a acestui aspect a se vedea *infra* capitolul 6.

¹¹ *CRP, Ak.*, III, 63-64; Editura Iri, pp. 85-86.

transcendentală reprezintă o „polemică explicită împotriva teoriei sensibilității ca „reprezentare confuză“ ce se află în filosofia leibnizowolffiană”¹².

Norman Kemp Smith procedează asemănător în *Comentariul* său¹³, susținând că al treilea și al patrulea paragraf din *Notă* reprezintă o sumă a întregului argument din *Estetica transcendentală* cu privire la spațiu și la timp, deosebind afirmațiile sale de cele ale lui Newton și Leibniz, și că ne dă aici o concluzie generală¹⁴: concepția susținută de Leibniz este că spațiul este un concept empiric abstras din reprezentările noastre confuze ale relațiilor lucrurilor în sine¹⁵; apoi, într-o notă, el susține, după un citat din *Disertație*, că trebuie subliniat puternic că adevărata doctrină leibniziană nu este prezentată exact de Kant. Urmând metoda sa obișnuită în confruntarea cu sistemele opuse, Kant subliniază ceea ce crede el că reprezintă consecințe logice ale doctrinei lui Leibniz, mai degrabă decât poziția reală a acestuia din urmă¹⁶.

Este adevărat că autorul *Criticii rațiunii pure* a încercat să construiască o teorie a timpului (și spațiului) independentă de teoriile lui Leibniz și Newton și că se află în confruntare deschisă cu aceștia de multă vreme (vezi *infra* capitolul 3), însă fie face o interpretare

¹² H. Cohen, *Commentaire de la „Critique de la raison pure” de Kant*, trad. Eric Dufour, Paris, Les Editions du CERF, 2000, p. 82.

¹³ Norman Kemp Smith, *A Commentary to Kant's Critique of pure reason*, second edition, London, Macmillan, pp. 140-141.

¹⁴ „They summarise the total argument of the Aesthetic in regard to space and time, distinguish its tenets from those of Newton and of Leibniz, and draw a general conclusion” (*Ibidem*, p. 140).

¹⁵ „The view held by Leibniz is that space is an empirical concept abstracted from our confused sense-experience of the relations of real things” (*Ibidem*).

¹⁶ „That the account of Leibniz's teaching given in the paragraph under consideration is not altogether accurate, need hardly be pointed out. Kant, following his usual method in the discussion of opposing systems, is stating what he regards as being the logical consequences of certain of Leibniz's tenets, rather than his avowed positions” (*Ibidem*).

Cuprins

Lista de abrevieri	5
Prefață de Miklos Vetø	9
Cuvânt înainte	13

Partea I – Filosofia lui Kant și metafizica lui Leibniz

Introducere	17
CAPITOLUL 1 – Critica teoriei leibniziene a timpului	19
CAPITOLUL 2 – Teoria leibniziană a timpului	29
CAPITOLUL 3 – Teoria kantiană a timpului (I)	65
CAPITOLUL 4 – Teoria kantiană a timpului (II)	91

Partea a II-a – Este timpul o determinație a lucrului de sine ?

Introducere	125
CAPITOLUL 5 – Timp și fenomen	127
CAPITOLUL 6 – Timp și monadă	145
CAPITOLUL 7 – Monada și lucrul în sine	165
CAPITOLUL 8 – Timp și compunere	181

Partea a III-a – Timp și idealism

Introducere	207
CAPITOLUL 9 – Idealismul transcendențial condițional	209
CAPITOLUL 10 – Timp și devenire	232
CAPITOLUL 11 – Timp și libertate	247
CONCLUZII	262
CONCLUSIONS	271
BIBLIOGRAFIE	282
Indice de nume	292
Indice de materii	294